

УДК 94«18/19»:061.1(477.74)

**НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНІ ОБ'ЄДНАННЯ В СУСПІЛЬНОМУ ТА
КУЛЬТУРНОМУ ЖИТТІ ОДЕСИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ:
ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ**

Стаття присвячена систематизації та аналізу історіографічної бази дослідження діяльності національно-культурних об'єднань в суспільному та культурному житті Одеси ХІХ – початку ХХ століття. Зроблено висновок, що, попри існування значного масиву літератури, можна твердити про відсутність комплексного дослідження зазначеної теми.

Ключові слова: *Одеса, національно-культурні товариства, історіографія.*

Національно-культурні об'єднання є головним засобом реалізації національними громадами (зокрема, меншинами) своїх прав, інструментом національної консолідації, взаємодопомоги. З кінця ХХ століття в Україні спостерігаємо національне відродження і, як наслідок, заснування національно-культурних об'єднань. Полікультурна та поліетнічна Південна Україна, і, зокрема, її найбільше місто Одеса, закономірно були і є ареалом найбільшого розгортання цього процесу. Сучасні тенденції впливають з усієї історії Південної України з її складовою частиною Одесою. Для історії цих земель завжди були властиві консолідаційні національні тенденції. Без усвідомлення взаємозумовленості та пов'язаності історичних та сучасних процесів неможливо виробити адекватну політику у національному питанні, забезпечити сталий розвиток українського суспільства у світовому соціально-культурному просторі.

Метою статті є систематизація та аналіз історіографічної бази теми «національно-культурні товариства в суспільному та культурному житті Одеси ХІХ – початку ХХ століття». Головним завданням є визначення проблемного поля історіографічних досліджень, певних лакун, що дозволило б у подальшому привнести елементи новизни у власні дослідження.

В історіографії відсутня аналогічна спроба історіографічного огляду діяльності національно-культурних об'єднань в суспільному та культурному житті Одеси ХІХ – початку ХХ століття, хоча майже всі згадані нижче автори так чи інакше висвітлювали окремі аспекти питання.

Перші маленькі нариси історії товариств не мали жодного історіографічного призначення, а були звітами про діяльність, що надходили до адміністративних органів Одеси та Новоросійського краю. Друковані звіти виконували подібну функцію, але за короткі періоди. Проте, саме ці матеріали заклали основи для справді перших історіографічних джерел – узагальнюючих нарисів про діяльність товариств, що з'явилися наприкінці ХІХ століття [1].

Найбільш вмонтованою у подальшу історіографію виявилась праця відомого російського історика, професора Варшавського університету, Миколи Павловича Барсова про перше тридцятиріччя діяльності Одеського Болгарського настоятельства. Вперше вона була надрукована у 1887 році в «Известиях С.-Петербургского славянского благотворительного общества», а згодом – окремою брошурою в Одесі з доповненнями документів, отриманих пізніше від М. Палаузова [2].

Автор використав документи діловодства товариства, які отримав від засновника та будівничого Болгарського настоятельства Миколи Христофоровича Палаузова. Найбільш цінним внеском автора, що неодмінно потім відзначали його критики, була насиченість джерелами (традиційно для тогочасної історіографії), частина з яких не збереглася в оригіналі. Заслугою автора було також створення фактичної канви історії товариства, його періодизації: 1) 1854 – 1860 рік – становлення; 2) з 1860 по 1890-ті роки –

регламентована діяльність. Ясна річ, що ця періодизація була не бездоганною, адже не пропонувала внутрішнього поділу другого періоду та не включала інші критерії, окрім юридично-формальних. На думку радянського історика Л. І. Степанової, недоліки праці полягали у тому, що М. Барсов використав тільки документи з діяльності БН, у відриві від інших організацій, перебільшив роль настоятельства у культурних зв'язках Росії та Болгарії, показав діяльність Болгарського настоятельства у відриві від інших громадських організацій, не показав відносини Болгарського настоятельства з офіційним Петербургом [3, с. 10]. З усіма цими претензіями можна погодитись, окрім не зовсім зрозумілої про «перебільшення ролі», адже подальші дослідження підтвердили вагоме місце Болгарського настоятельства саме у налагодженні зв'язків.

У цей же період, на початку ХХ ст., відомий одеський болгарознавець, Михайло Георгійович Попруженко наголосив, що «Болгарское настоятельство имеет большие заслуги в истории болгарского возрождения, а потому деятельность его должна быть рассмотрена самостоятельно» [4, с. 413]. Проте, сам М. Попруженко, як і подальші одеські автори цього завдання так і не виконали, принаймні на фундаментальному рівні.

Зате, наприкінці ХІХ століття з нагоди ювілею Одеси з'явилась перша узагальнююча робота стосовно нашої теми. Діяльність національно-культурних товариств була досить докладно презентована в контексті історії благодійності у відповідному нарисі авторства відомого передусім як статистик Антіна Самійловича Бориневича (1855-1946) [5, с. 705-780]. Однак автор обмежився згадкою про дати виникнення товариств та окремими фактами, не привівши їх у жодну систему та уникаючи узагальнень. Тому цей текст можна розглядати радше як довідковий.

У 1920-х роках найбільшу увагу історики приділяли українським національно-культурним об'єднанням: громаді, «Просвіті» [6; 7; 8]. Іноземна історіографія того часу представлена лише болгарською історіографією, що досліджувала Одеське Болгарське настоятельство [9].

У другій половині ХХ століття комплексний підхід, що проглянув у праці А. Бориневича, не отримав продовження, ані у вітчизняній, ані в іноземній історіографії. Показово, що у широко знаній та загалом ґрунтовній книзі дослідниці з США П. Херліхі, вперше виданій 1986 року, відсутні згадки про національно-культурні об'єднання, хоча окремим національним спільнотам міста приділено велику увагу. Аналогічну ситуацію спостерігаємо у радянських виданнях з історії Одеси, наприклад, праці В. Загоруйко.

Натомість продовжилося вивчення окремих об'єднань. Найбільше розроблялась історія Болгарського настоятельства, до того ж не лише в Одесі (праці А. Бачинського та М. Дихана), але й у Кишиневі (Л. І. Степанова, І. Д. Забунов, К.А. Поглубко) та Болгарії (Н. Генчев, Е. Хаджиниколова) [10; 11; 12; 13; 14; 15].

Спільною рисою всіх цих праць є прагнення авторів до розширення джерельної бази, використання комплексного підходу, європейської перспективи. Радянські автори звертали увагу на зв'язках настоятельства з урядом Російської імперії. Попри очевидні заслуги та переваги, працям радянських авторів властива політична заангажованість. Деякі висновки, на нашу думку, потребують верифікації. Так, обидва кишинівські автори визначають Настоятельство як політичну організацію болгарської політичної еміграції, хоча у самому тексті здебільшого йдеться про реалізацію національно-культурних завдань. Вважаємо, що Настоятельство передусім виконувало функцію національно-культурного товариства, як більшість подібних товариств, розглядаючи культуру як базис реалізації ширших завдань національного відродження.

На хвилі історіографічного повороту кінця 1980-х – початку 1990-х років розпочалися суттєві позитивні зрушення й щодо нашої теми. У 1991 році науковий співробітник Наукової бібліотеки Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова Ольга Юдівна Ноткіна виокремила національні товариства серед благодійних товариств в Одесі наприкінці ХІХ

– на початку ХХ ст. [16] У цьому ж збірнику свої дослідження щодо провідного одеського єврейського національно-культурного товариства започаткував М. Поліщук [17]. Тоді ж відбувається ренесанс у вивченні українських національно-культурних товариств, передусім зусиллями одеських істориків та краєзнавців О. Болдирева, А. Мисечка та ін. [18; 19].

Показово, що в першій узагальнюючій праці з історії Одеси 1990-х років було докладно висвітлено діяльність лише українських товариств і лише у зв'язку з ними згадано польські. Про товариства інших народів було лише коротко згадано [20, с. 89-104, 119-120].

У колективній, найбільш ґрунтовній праці одеських науковців з історії Одеси 2002 року цей підхід було дещо скориговано. Коротко висвітлена історія заснування Болгарського настоятельства, Грецького філантропічного товариства, товариств допомоги та освіти караїмів, Швейцарське та Німецьке добротинне товариств, єврейських благодійних товариств і загалом відзначено феномен існування національних товариств. Проте, найдокладніше розкрито історію українських товариств: «Просвіти», «Українського клубу», «Української хати» [21, с. 115, 117, 233-235, 243]. Недоліком праці є те, що історію товариств абсолютно не згадано після 1917 року.

Кінець 1990-х років – початок 2000-х років позначився як відродженням уваги до традиційно досліджуваних товариств, так і становленням нових аспектів теми. Щодо першої тенденції, привертає увагу стаття доцента (згодом професора) Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова Ірени Светозарівни Гребцової, присвячена джерелознавчому аспекту вивчення Одеського Болгарського настоятельства, конкретніше – одеським архівним матеріалам. Втім, зміст статті ширше, адже використано порівняльний підхід, аналіз діяльності інших, зокрема, єврейських товариств. І. Гребцова зауважила ширші завдання Настоятельства, порівняно з іншими товариствами такого типу, а проте ідентифікувала його саме як благодійне, а не політичне, як у працях згаданих радянських попередників [22, с. 162].

Парадоксально, але попри видатний єврейський, грецький, польський та німецький сліди в історії Одеси, довгий час національно-культурні об'єднання цих народів не мали власної наукової історіографії. Першою ластівкою стали статті, частково вже згадані, випускника Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова та співробітника Одеського історико-краєзнавчого музею М. Поліщука, що у 2002 році були узагальнені ним вже у Ізраїлі, куди він емігрував з Одеси. Монографія М. Поліщука присвячена історії консолідації єврейської громади Одеси наприкінці ХІХ – до революції 1905 року [23]. Автор закономірно приділив велику увагу одній з основних форм консолідації – товариствам, головним чином, «Одеському відділенню Товариства для поширення просвіти серед євреями в Росії». Перевагою авторського тексту є використання великої джерельної бази, приділення уваги особистим моментам, дискусіям між провідниками товариства. Він справедливо вважає товариство «інструментом суспільно-політичної руху за емансипацію євреїв», формою націоналізму. Недоліками праці є передусім форма нарисів, що залишає враження уривчастості, не системності, уникнення висновків (зокрема, жодних висновків стосовно товариств немає у загальних висновках до книги).

У 1999 році в одеському науковому виданні з'явилося перше ґрунтовне дослідження діяльності Одеського Грецького благодійного товариства авторства директора Одеської філії Грецького Фонду культури Софроніса Парадісопулоса [24]. Відзначимо великий внесок С. Парадісопулоса в популяризацію та дослідження постаті одного з основних грецьких діячів Одеси Г. Маразлі шляхом публікації низки збірників та проведення конференцій. У цій же статті він на базі широкого кола архівних джерел з фондів Державного архіву Одеської області простежив основні обставини виникнення товариства та основні напрямки його діяльності наприкінці ХІХ ст. Хоча автор і зазначив, що товариство проіснувало до 1919 року, жодних відомостей про дослідження подальшого етапу, ані С. Парадісопулосом, ані іншими дослідниками в нас немає.

Активно розвивались на зламі тисячоліть дослідження історії польських товариств. Однак, роботи М. Римаря та С. Зінько все ж таки нагадують вступні нариси, яким бракує ґрунтовності [25; 26].

На цьому тлі завершеним, ґрунтовним дослідженням є книга члена Міжнародної Асоціації дослідників історії та культури російських німців, на момент видання книги доцента кафедри філософії та українознавства Одеської державної Академії зв'язку ім. О. С. Попова, філолога Ельвіри Германівни Плеської-Зебольд присвячена історії одеських німців у XIX – початку XX століття (до 1920 року) [27]. Розділ роботи присвячено кожному з німецьких товариств Одеси, конфесійного, культурного, економічного, спортивного спрямування (втім, автором нарису про «Всеросійський союз російських німців» є доктор А. Айсфельд з Німеччини). Безумовною заслугою авторки є комплексність, доведення дослідження до логічної дати – 1920 року, початку нового, радянського, періоду в історії міста. Нарис оснований на архівних джерелах та газетних повідомленнях. Попри це, у нарисі відчувається суто позитивістський підхід, уникнення наукових узагальнень та висновків. Занадто песимістичним, на нашу думку, є загальний висновок до розділу про те, що німцям так і не вдалося сконсолідуватися. Хоча певною мірою наявність багатьох німецьких товариств (хоча і різноспрямованих) свідчить про брак єдності, з іншого боку, це ж ілюструє велику соціальну активність німецької громади, наявність в ній лідерів, прагнення до самовираження в колі інших національностей.

Роботи кінця 1990-х – початку 2000-х років створили підґрунтя для узагальнюючих праць. І. Гветадзе вважає поворотними, «проривними» роботи вже згаданого автора І. Гребцової. Передусім йдеться про монографію 2006 року, написану у співавторстві з сином В. Гребцовим. Однак пальму першості варто віддати кандидатській дисертації (2004) та монографії (2006) миколаївського історика Юрія Івановича Гузенка про діяльність громадських

благодійних об'єднань Херсонської губернії в другій половині XIX - на початку XX століття [28].

На широкій джерельній базі автор дослідив причини виникнення благодійних товариств, методи їх роботи, форми надання допомоги бідним верствам населення, провів порівняльний аналіз їх структур, способів залучення до своїх фондів коштів, профілактичні заходи щодо запобігання поширенню жебрацтва. Дослідник дійшов висновку, що протягом другої половини XIX – початку XX ст. на Півдні України існувала доволі розвинена мережа громадських філантропічних товариств, яка значною мірою брала на себе допомогу незахищеним верствам тодішнього суспільства. Четвертий розділ роботи «Організація та діяльність добродійних громад за національною і конфесійною ознаками» присвячений вивченню процесу створення і напрямкам роботи національних і релігійних благодійних товариств. Ю. Гузенко зазначив велику кількість єврейських товариств Одеси. Втім, в окремій статті, що відобразилась і у роботі, автор присвятив увагу і такому мало відомому, «екзотичному» товариству як Одеське караїмське [29]. Однак порівняно більшу увагу Ю. Гузенко приділив Херсонським та Миколаївським товариствам.

Спеціально Одесі була присвячена згадана робота І. Гребцової 2006 року, в якій окремі розділи було присвячено конфесійним та національним благодійним товариствам першої половини XIX століття [30]. І. Гребцова наголошувала на тісному зв'язку між конфесійними та національними товариствами. Заслугою авторки є встановлення хронології заснування товариств у першій половині XIX століття. Вона зауважила перевагу конфесійних товариств над становими, пов'язуючи це з тим, що одесити на перше місце висували національну та конфесійну приналежність. Важливим є висновок дослідниці про те, що факт наявності товариства не є пропорційним місцю, що займала певна спільнота у житті Одеси. В якості висновку авторка розмірковує над тим, чому товариства у першій половині XIX століття не створили впливові громади, такі як поляки, греки, болгары.

Відсутність східнослов'янських товариств історик пояснює тим, що вони розглядались як титульна нація, яку і так підтримував уряд. Також дослідниця відзначала, що учасники всіх товариств передусім вважали себе одеситами, а не представниками своєї національності. Обидва висновки можуть бути піддані сумніву. Щодо першого, то принаймні після викриття Кирило-Мефодіївського товариства (але і раніше) російський уряд ставився підозріло до українофільського руху і це було однією з причин, що унеможлиблювала появу українських товариств. Другий висновок навряд чи є обґрунтованим, адже навіть сам факт прагнення створити своє товариство свідчив про збереження національної свідомості, виділення з єдиного потоку одеситів. До того ж, навіть у другій половині XIX століття спостерігачі зауважували плинність, не вкоріненість багатьох одеситів, що свідчило про їх приналежність до метропольних націй та країн.

Найновішим узагальнюючим дослідженням, що продовжило праці Ю. Гузенка та І. Гребцової, є дисертація та монографія донецького історика та політика Івана Георгійовича Гветадзе [31]. У контексті конфесійного чинника організованої благодійності розглянуто діяльність католицьких, лютеранських, протестантських, менонітських, юдейських, караїмських, мусульманських та православних організацій. Розкрито особистісні чинники доброчинності та просвітництва, подано історичні портрети подвижників доброчинної та просвітницької справи іноземного походження. Власне, використання поняття «іноземні товариства» є нововведенням. Автор надає трояке значення цьому поняттю, уподібнюючи його з поняттям російсько-імперського законодавства «инородец»: 1) піддані інших держав; 2) піддані Російської імперії, що мали іноземне походження; 3) не основне населення порівняно з українцями та росіянами [31, с. 8]. На нашу думку, вживання цього поняття є досить проблематичним, адже виникнувши в Україні, Одесі, засновані здебільшого місцевими мешканцями, ці товариства були саме місцевими, а не іноземними. Особливо це стосується національностей, вкорінених у місцевий побут – євреїв, болгар, греків, вірменів.

Поряд з узагальнюючими працями, у новітній історіографії спостерігаємо продовження традицій дослідження окремих товариств окремих національностей. Так, викладач Запорізького національного технічного університету Валентина Петровна Ганзуленко розглянула німецькі та польські товариства через категорію конфесійності, католицтва [32]. Викладач Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна Вікторія Свириденко продовжила дослідження Одеського Болгарського настоятельства [33].

Доцент кафедри історії України Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова Олександр Євгенович Музичко у своїй ґрунтовній та новаторській книзі про історію грузинів Одеси на базі маловідомих джерел розглянув нереалізовані ініціативи грузинської інтелігенції щодо заснування власного товариства «Сакартвело» до 1917 року, діяльність земляцтва, виникнення та діяльність Грузинського товариства у 1917-1918 роках [34].

Отже, головним здобутком історіографії національно-культурних об'єднань Одеси ХІХ – початку ХХ ст. було принципове виокремлення цих товариств в тип суспільних об'єднань – «національні товариства», - що дещо відрізнялися за своїми завданнями та діяльністю від решти. Іноді в окремий тип виокремлюються і конфесійні товариства, що не завжди виправдано, з огляду на те, що у зазначену добу конфесійна приналежність (разом з мовною) були головними ідентифікаторами національної приналежності і, отже, можна твердити про єдиний тип «національно-конфесійних товариств». Інша справа, що ані національні, ані навіть конфесійні (більш замкнені) товариства не були повністю закритими для інших національностей та конфесій. З іншого боку, поняття конфесійні товариства досить виправдано для універсальних релігій – християнства, мусульманства, католицизму, які справді включали в себе відразу кілька національностей. Головним чином, історія національно-культурних об'єднань розглядалась в контексті історії благодійності, міського громадського життя, і меншою мірою як чинник національної консолідації.

Позитивно, що історія національно-культурних об'єднань не досліджувалася виключно представниками відповідних національностей та конфесій, хоча, вочевидь, саме останні передусім цікавились та були промоторами цих досліджень. Головним центром дослідження нашої теми, особливо наприкінці XIX – на початку XX століття, була, природно, Одеса. Однак з другої половини XX століття (роботи І. Забунова) ця тема активно вивчається в інших центрах. Іноземну історіографію здебільшого представляють болгарські, польські, ізраїльські історики. Найбільш дослідженою є історія єврейських, українських, болгарських, польських та німецьких товариств, хоча це не значить, що джерельна база і відповідно фактична сторона діяльності товариств, є цілком дослідженою. Абсолютно не розглянутою є історія національно-культурних об'єднань в Одесі у 1914-1920 роках. Мало приділено увагу нереалізованим проектам заснування товариств, хоча, на нашу думку, початкова, ініціативна, стадія, теж заслуговує на увагу (тим більше, що часто це відображено у документах), адже свідчила про консолідаційні тенденції у національних громадах. Завдання створення комплексної історії одеських національно-культурних товариств XIX – початку XX ст. є справою майбутнього.

V. V. Makedon

**NATIONAL-CULTURAL ASSOCIATIONS IN THE SOCIAL AND
CULTURAL LIFE OF XIX – EARLY XX CENTURY OF ODESA:
HISTORIOGRAPHY OF THE PROBLEM**

The article is devoted to systematize and analyze historiographical base research activities of national cultural societies in social and cultural life of Odessa XIX - early XX century. It is concluded that, despite the existence of a significant complex of literature, we can say about the absence of a comprehensive study of this topic.

Key words: *Odesa, national-cultural associations, historiography.*

**НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНЫЕ ОБЪЕДИНЕНИЯ В
ОБЩЕСТВЕННОЙ И КУЛЬТУРНОЙ ЖИЗНИ ОДЕССЫ XIX –
НАЧАЛА XX ВЕКА: ИСТОРИОГРАФИЯ ПРОБЛЕМЫ**

Статья посвящена систематизация и анализу историографической базы исследования деятельности национально-культурных объединений в общественной и культурной жизни Одессы XIX - начала XX века. Сделан вывод, что, несмотря на существование значительного массива литературы, можно утверждать об отсутствии комплексного исследования указанной темы.

***Ключевые слова:** Одесса, национально-культурные общества, историография.*

Список використаної літератури та джерел

1. Общество взаимного вспомоществования приказчиков-евреев г. Одессы : историческая справка. 1863-1913. – Одесса, 1913. – 78 с.
2. Барсов Н. Тридцатилетие деятельности Одесского болгарского настоятельства (1854-1884) и материалы для истории освобождения Болгарии / Н. Барсов. – Одесса, 1895. – 73 с.
3. Степанова Л. И. Вклад России в подготовку болгарской интеллигенции в 50-70-е гг. XIX в. / Л. И. Степанова. – Кишинев, 1981. – 214 с.
4. Попруженко М. Участие Одессы в возрождении народа болгарского / М. Попруженко // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1911. – Т. 30. – С. 296-413.
5. Одесса. 1794-1894 / Издание Городского общественного управления к столетию города. – Одесса, 1894. – LXXX. - 852 с.

6. Рябінін-Скляревський О. М. Ф. Комаров як одеський культурний діяч, 1888–1913 рр. / О. Рябінін-Скляревський // Україна. – 1929. – № 38. – С. 319–350.

7. Рябінін-Скляревський О. З революційного українського руху 1870-х років. Одеська громада XIX ст. / О. Рябінін-Скляревський // Україна. – 1926. – № 5. – С. 117–137.

8. Рябінін-Скляревський О. З життя одеської Громади 1880-х років / О. Рябінін-Скляревський // Наук. зб. за рік 1927 / ВУАН. – К., 1927. – Кн. 4. – С. 161–180.

9. Начов Н. Българската колония в Одеса / Н. Начов // Училищен преглед. – 1929. – Кн. 6. – С. 5-20.

10. Забунов И.Д. Болгары юга России и национальное болгарское Возрождение в 50–70-е гг. XIX в. / И. Д. Забунов. – Кишинев, 1981. – 160 с.

11. Забунов И.Д. Одесское болгарское настоятельство в период Крымской войны (1853-1856) / И. Д. Забунов // Балканские страны в новое и новейшее время: сборник статей. – Кишинев, 1977. – С. 3-24.

12. Поглубко К.А. Из истории болгаро-российских революционных связей 40-70-х гг. XIX века / К. А. Поглубко. – Кишинев, 1976. – 180 с.

13. Бачинский А. Дай руку, другар! / А. Бачинский, М. Дыхан. – Одесса, 1965. – 128 с.

14. Генчев Н. Одеското българско настоятелство / Н. Генчев // Годишник на Софийски университет. - София, 1972. - Т. 64. - Кн. 3. – Ч. I. – С. 99-222.

15. Хаджиниколова Е. Българското население в южните области на Русия (1856-1876) / Е. Хаджиниколова. - София, 1987. - 197 с.

16. Ноткина О.Ю. Деятельность благотворительных организаций в Одессе с 1895 по 1916 гг. / О. Ю. Ноткина // Тезисы второй областной историко-краеведческой научно-практич. конф. – Одесса, 1991. – С. 152-153.

17. Полищук М. А. Одесское отделение общества распространения просвещения между евреями в России / М. А. Полищук // Тезисы второй

областной историко-краеведческой научно-практ. конф. – Одесса, 1991. – С. 167-168.

18. Болдирев О.В. Одеська громада. Історичний нарис про українське національне відродження в Одесі у 70-ті рр. ХІХ - початку ХХ ст. / О. В. Болдирев. - Одеса, 1994. – 144 с.

19. Мисечко А. Український рух в Одесі наприкінці ХІХ - початку ХХ ст. / А. Мисечко. - Одеса, 2006. – 161 с.

20. Самойлов Ф. О. Одеса на зламі століть (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / О. Ф. Самойлов, М. О. Скрипник. – Одеса, 1998. – 230 с.

21. Історія Одеси / за ред. В. Н. Станко. – Одеса, 2002. – 560 с.

22. Гребцова И. С. Болгарское настоятельство в системе национальных благотворительных обществ Одессы второй половины ХІХ в. / И. С. Гребцова // Україна і Болгарія: віхи історичної дружби. – Одеса, 1999. – С. 161-168.

23. Полищук М. Евреи Одессы и Новороссии: Социально-политическая история евреев Одессы и других городов Новороссии 1881-1904 / М. Полищук. - Иерусалим, 2002. – 446 с.

24. Парадисопулос Софронис. Деятельность греческого благотворительного общества в Одессе в последней трети ХІХ века / С. Парадисопулос // Записки історичного факультету ОДУ ім. І. І. Мечникова. – 1999 . – Вип. 9. – С. 298-304.

25. Рымарь Н.Н. Польские общества в Одессе конца ХІХ – начала ХХ веков / Н.Н. Рымарь // Дом князя Гагарина. - Одесса, 2001. - Вып. 2. – С. 107-111.

26. Зінько С. Польські громадські організації м. Одеси / С. Зінько // Поляки на Півдні України. – Одеса, Ополе-Ольштин, 2006. – Т. 1. – С. 231-235.

27. Плесская-Зебольд Э.Г. Одесские немцы: 1803-1920 / Э. Г. Плесская-Зебольд. – Одесса, 1999. – 520 с.

28. Гузенко Ю. І. Становлення і діяльність громадських благодійних об'єднань на Півдні України в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. (на матеріалах Херсонської губернії) / Ю. І. Гузенко. – Миколаїв, 2006. – 232 с.

29. Гузенко Ю. І. Діяльність Одеського караїмського товариства на зламі століть / Ю. І. Гузенко // Українська державність : проблеми історії, права, економіки, мовознавства, філософії, політології та культури: Зб. наук. праць. – Миколаїв – Одеса : Тетра, 2001. – Т. 1. - С. 292 – 295.

30. Гребцова И. С. Становление государственного попечительства и общественной благотворительности в Одессе в конце XVIII-60-е гг. XIX ст. : [монографія] / И. С. Гребцова, В. В. Гребцов. – Одеса, 2006. – 320 с.

31. Гветадзе І. Г. Добродійна та просвітницька діяльність іноземців на Півдні України (40-ві рр. ХІХ - початок ХХ ст.) : [монографія] / І. Г. Гветадзе. – Донецьк, 2013. – 392 с.

32. Ганзуленко В.П. Римо-католицькі громади півдня України (кінець ХІХ - початок ХХ ст.): соціальний аспект / В. П. Ганзуленко // Південний архів. - Херсон, 2008. – Вип. XXVIII-XXIX. – С. 280-287.

33. Свириденко В. О. Одеське болгарське настоятельство між консерватизмом і лібералізмом: проблема визначення характеру діяльності організації (друга половина 1850-х-1860-ті роки) / В. О. Свириденко // Дриновський збірник. – Харків, 2011. - Т. 4. – С. 444-450.

34. Музичко О. Грузини в Одесі : історія та сучасність / О. Музичко. – Одеса, 2010. – 292 с.